

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA METAFORA HOSIL QILUVCHI LISONIY BIRLIKLARNING KOGNITIV-PRAGMATIK TAQLILIGA DOIR

*Shukurova Zulxumor Baxtiyarovna,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: maqolada o'zbek va rus tillaridagi metaforalar qiyosiy taqlil qilingan, ularning kognitiv-pragmatik xususiyatlari aniqlangan, o'ziga xos jihatlari tavsiflangan, zarur xulosa va tavsiyalar isqlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: metafora, qiyosiy taqlil, kognitiv, pragmatik yondashuv, o'ziga xoslik, o'xshashlik, aloqadorlik, farq va bog'liqlik

О КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ МЕТАФОРООБРАЗУЮЩИХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Шукурова Зулхумор Бахтияровна, докторант базы Каршинского государственного университета

Аннотация: В статье проведен сравнительный анализ метафор узбекского и русского языков, определены их когнитивно-прагматические особенности, описаны специфические аспекты, выработаны необходимые выводы и рекомендации.

Ключевые слова: метафора, сравнительный анализ, когнитивный, прагматический подход, идентичность, сходство, релятивизм, различие и корреляция

ON THE COGNITIVE-PRAGMATIC ANALYSIS OF METAPHOR-FORMING LINGUISTIC UNITS OF THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

*Shukurova Zulkhumor Bakhtiyarovna,
doctoral student at Karshi State University*

Abstract: The article provides a comparative analysis of the metaphors of the Uzbek and Russian languages, identifies their cognitive and pragmatic features, describes specific aspects, and develops the necessary conclusions and recommendations.

Keywords: metaphor, comparative analysis, cognitive, pragmatic approach, identity, similarity, relativism, difference and correlation

Kirish. Til hodisalari aksariyat hollarda o'xshash bo'ladi, ayrim jihatlarga ko'ra tillar o'zaro farqlanadi. Metafora ham hamma tillarda asosiy badiiy tasvir vositasi sifatida o'rganiladi. O'zbek va rus tillari morfologik jihatdan bir-biriga o'xshamasa-da ularning o'xshash va farqli tomolari ko'p. Metafora haqidagi eng qadimgi nazariyalar ham bugun barcha tillar uchun birdek xizmat qilmoqda. Aristotel «... yaxshi metaforalarni yasash – o'xshashliklarni ilg'ashdir», – deb ham ta'kidlaydi. Bu fikrga qo'shilmagan ayrim olimlar «har bir Lison egasida metaforalarni qo'llashga doir tajriba mavjud bo'lishini, Aristotelning bu mahorat hammada ham mavjud bo'lavermaydi degan fikri o'zini oqlamasligini, inson nutqiy qobiliyatni o'ziga Lison egalarining namunasi ostida egallab borishi, tabiiyki, bunda u bevosita ko'chimlarni qo'llash tajribasini ham o'zlashtirib borishi haqida fikr bildirib, «metafora – hayotni idora etish san'ati» – degan bahoni beradi. O'z davrida metaforani o'rganuvchi qiyosiy nazariya J.Serl va M.Blek tomonidan tanqid qilingan edi. J.Serl metaforani ikki semantik ma'noning verbal, ya'ni metaforik ifoda va aynan bo'lgan kontekstual qurshovning ta'sirlashuvi yoki oppozitsiyasiga bog'liq deb ta'kidlagan. M.Blek esa fanda birinchilardan bo'lib metaforani «qiyosni ifoda etuvchi emas, yuzaga keltiruvchi» sifatida ta'rifladi.

O'zbek va rus tillarida metaforalarning qiyosiy taqlili alohida o'rganilmagan lisoniy hodisa hisoblanadi. Biz mazkur maqolada ikkala tilga xos bo'lgan o'xshash va noo'xshash metaforalarga misollar keltiramiz: Masalan, “burun” so'zi ma'nolarining metaforik aloqasi obyektning shakli va kosmosdagi joylashuvi o'xshashligiga asoslanadi:

Metafora – bu inson va unga tegisqli (xos) bo'lgan (tana a'zosi, kiyimi) predmetlar nomi asosida hosil qilingan metafora bo'lib, oyoq, qo'l, og'iz, til, tish, quloq, yeng, yoqa kabi leksemalar ma'nosining

metaforik usulda ko'chishi. Jumladan, Yu.M.Aleksandrova, Yu.V.Gorshunovlar J.Darrel asarlarining o'ziga xos xususiyati hayvon shoqligini inson jamiyatiga o'xshatish orqali odamlarni tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanib, hayvonlarning jonli tavsiflarini berish qobiliyatiga egaligini ta'kidlaydi.

Metafora fanning bog'liq hodisasidir va tilshunoslik va adabiyotshunoslik chorrahasida o'rganiladi. Shu asosda til va adabiy metafora ajralib turadi. Ikkala holatda ham metafora bir ob'ektning xususiyatlarini o'xshasqlik printsipligiga ko'ra boshqasiga o'tkazishdir. Til nuqtai nazaridan metafora nutqning tayyor elementidir (birinchi navbatda, bu tilning odatiy hodisasiga aylangan so'zlashuv nutqining metaforalari: yomg'ir yog'adi, qor yog'adi, suhbat olib boradi va hokazo) va adabiyot bu trop, matn muallifining tasavvurida yaratilgan o'ziga xos tasvir (osmon gumbazida tunning qopqog'i osilgan).

Metaforani o'rganish tarixidagi burilish nuqtasi uning inson tafakkuriga o'xshasqligi, voqelikning yangi hodisalarini bilishga bo'lgan alohida istagi edi. Metaforaga bo'lgan bu qarash qadimgi ilm — fan tomonidan Aristotelning asarlarida taqdim etilgan. Metafora «...ma'noning o'zgarishi bilan yoki jinsdan turga yoki jinsdan turga yoki turga qarab yoki mutanosib shaklda o'xshasqlik bilan majoziy so'zlar

Metaforani o'rganish tarixidagi burilish nuqtasi uning inson tafakkuriga o'xshasqligi, voqelikning yangi hodisalarini bilishga bo'lgan alohida istagi edi. Metaforaga bo'lgan bu qarash qadimgi ilm-fan tomonidan Aristotelning asarlarida taqdim etilgan. Metafora «...ma'noning o'zgarishi bilan yoki jinsdan turga yoki jinsdan turga yoki turga qarab yoki mutanosib shaklda o'xshasqlik bilan majoziy so'zlar» [1, 202-bet]. Tilshunoslik fanida metaforaga bo'lgan qiziqish til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar muammolarini muhokama qilish bilan bog'liq bo'lib, muhim ahamiyatga ega. Nie tasvirning metafora bilan bog'liqligi haqidagi savolga ega bo'ldi. Metaforaga boshqacha qarash A. A. Potebni, V. V. Vinogradov asarlarida aks etgan. Shunday qilib, Potebnya Buslaev bilan bahslashib ta'kidladi: «nutqning bir qismi nafaqat metaforik, balki umuman allegorik so'z bo'lishidan qat'i nazar, uning allegoriyasi kontekstdan tan olinadi. Bu otlarga xos misollarga juda mos keladi. < . > Umuman olganda, har qanday ma'no faqat kontekst orqali tan olinadi. Mustaqillik tushunchasi (masalan, nominativ mustaqil) yoki nisbatan (qabul qilinganidek) yoki mumkin emas, chunki so'z nutqning faqat bir qismi bo'lishi mumkin, ya'ni mustaqil bo'lmagan narsa» [2, 206-bet]. Shuningdek, u «she'riy va afsonaviy fikrlashning o'zi o'rtasidagi tub farq ongning tasvirga bo'lgan munosabatida, ya'ni bayonotning o'ziga xos mazmunida» ekanligini ta'kidladi [o'sha erda, 11-bet]. A. Bely rus grammatikasi bo'yicha asari «so'zlar va afsona o'rtasidagi o'xshasqlikni o'rnatishga moyil» ekanligini ta'kidladi [3, 245-bet]. A. A. Potebnya metaforaning paydo bo'lishini tafakkur va tilni rivojlantirishning katta tarixiy tajribasi bilan bog'laganligi bejiz emas: «o'zining afsonaviy g'oyalarida, o'zini dunyoga, ma'lum bir bilimga ega bo'lgan odamni mavhum qilib ko'rsatish» [4, 276-bet]. Uning «adabiyot nazariyasi bo'yicha yozuvlardan» kitobida she'riy, nasriy fikrlash xususiyatlari va uning matnlarda mujassamlanishi ko'rib chiqilgan, shuningdek, metafora hodisasining mohiyati haqidagi fikrlar mavjud bo'lib, ular bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Potebning so'zlariga ko'ra, metafora majoziy so'z sifatida tushunilishi kerak, she'riy, jonli tasvir yoki «ichki shakl» ga ega, metaforik so'zda bilish harakati [o'sha erda] amalga oshiriladi.

Metaforani o'rganishda M. M. Pokrovskiyning lingvistik tadqiqotlari muhim rol o'ynadi. Bir qator tillarning katta materialida uzatish hodisasini va xususan metaforizatsiyani ko'rib chiqib, u bu jarayonlarni so'z ma'nolarining tarixiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda ko'rdi. Shunday qilib, so'zlar orasidagi aloqalarni ta'kidlab, olim quyidagilarni ta'kidlaydi: «so'zlar va ularning ma'nolari yashaydi, lekin bir-biridan alohida hayot kechiradi va guruqlash uchun asos asosiy ma'noda o'xshasqlik yoki to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikdir» [5 va 123].

Pokrovskiyning semantik tadqiqotlarining yangiligi shundaki, u alohida so'zlarning emas, balki so'zlar guruqlarining ma'nolari tarixini o'rganishni taklif qildi, u so'zlarning ma'nolarining o'zgarishini odamlarning madaniy va kundalik hayotidagi o'zgarisqlar bilan bog'ladi. G.N. Sklyarevskaya metaforalarni semantik asosda ajratishni taklif qiladi va quyidagilarni ta'kidlaydi: 1) motivatsiyalangan til metaforalari, 2) sinkretik til metaforalari, 3) assotsiativ til metaforalari. Uning ta'kidlashicha, «biz metaforik ma'noni asl bilan aniq bog'laydigan semantik element mavjud bo'lgan bunday lingvistik metaforani motivatsion deb ataymiz» [6, a 51]. Bunday metaforalarni tanlashning rasmiy mezonini izoqli lug'atlarning ma'lumotlari. Masalan: karikatura-biror narsani buzilgan, kulgili shaklda tasvirlaydigan rasm va karikatura-kulgili, buzilgan o'xshasqlik kimdir yoki biror narsa. Sinkretik metafora-bu «hissiy in'ikoslarning aralashishi natijasida» hosil bo'lgan metafora [o'sha erda va 57]. Masalan: shirin choy

va shirin ohang-akustik tuyg‘u lazzat bilan almashtiriladi; xira yorug‘lik va xira ovoz -vizual tuyg‘u akustik bilan almashtiriladi. Assotsiativ metafora « ongning voqelikning har qanday ob‘ektlari o‘rtasida o‘xshashliklarni izlash qobiliyatiga asoslangan. Bunday aqliy operatsiyaning universalligi mohiyatan tilning metaforikligining keng qamrovli xususiyatini anglatadi. Assotsiativ aloqalar printsipli asosida shakllangan metafora leksik tizimda ham miqdoriy jihatdan, ham sodir bo‘layotgan tizimli-semantik jarayonlarga ta’siri jihatidan etakchi o‘rinni egallaydi» [6]. «Xarakterli assotsiativ til metaforasida asl nominativ ma’noning semantik tuzilishida mavjud bo‘lmagan, assotsiatsiya tomonidan denotat bilan «bog‘lanmagan» xususiyat (yoki bir qator xususiyatlar) aniqlanadi.

G.Nasrullayevaning ta’kidlashicha, jahon tilshunosligida metaforalar turli aspektlarda batafsil o‘rganilgani ma’lum bo‘ldi. Ayniqsa, dunyo tilshunosligida metaforalar badiiy matnlardan tashqari ilmiy, rasmiy va publitsistik matnlar misolida ham o‘rganilib, metaforaning tilshunoslik obyekti sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari, vazifasi va tasniflari o‘rganilgan. O‘zbek tilshunosligida ham ilmiy va ilmiy ommabop matnlarda metafora hodisasi maxsus tekshirib ko‘rilishi lozim.

D. Arutyunovanning so‘zlariga ko‘ra, metaforaning quyidagi turlari mavjud: 1) nominativ metaforalar (bir ma’noni boshqasiga almashtirishdan iborat nomning uzatilishiga asoslangan); 2) majoziy metaforalar (shaxsning o‘tishi natijasida tug‘ilgan. Asr predikativ va tilning majoziy ma’nolari va sinonimik vositalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan ma’nolarni aniqlash); 3) kognitiv metaforalar (predikativ so‘zlarning muvofiqligi o‘zgarishi va polisemiyaning yaratish natijasida yuzaga keladi); 4) umumiy metaforalar (so‘zning leksik ma’nosida mantiqiy buyurtmalar orasidagi chegaralarni yo‘q qilish va mantiqiy polisemiyaning paydo bo‘lishini rag‘batlantirish) [7, 366-bet]. Metafora quyidagilarga asoslanishi mumkin:

- obyektlar shaklining o‘xshashligi: olma (meva) - olma (ko‘z);
- biror narsaga nisbatan ikkita narsaning joylashuvdagi o‘xshashlik: kamon (hayvon) - kamon (qayiq, samolyot);
- baholash tuzilishidagi o‘xshashlik: engil (chamadon) - engil (matn, savol);
- harakat g‘oyasining o‘xshashligi: qamrab olish (daraxt tanasini qo‘llaringiz bilan o‘rab oling) - qamrab olish (quvonch uni qamrab oldi) - qamrab olish- 362 vat (kimnidir jamoat ishi bilan qamrab olish).
- ikki yoki undan ortiq narsalarning funktsiyalarining o‘xshashligi: apron (apron) - apron (mashinada);
- ranglarning o‘xshashligi: oltin (bilaguzuk) - oltin (qirg‘oq) - oltin (nur). O‘xshashlikning tabiati bo‘yicha metaforalarni farqlashdan ko‘ra, ularni tilda tarqalish darajasi, nutqdagi stilistik roli bilan farqlash muhimroqdir. Tuzilishi nuqtai nazaridan rus va o‘zbek tillaridagi metaforik birikmalar quyidagicha ifodalanishi mumkin: 1) nominativ holatda o‘zaro bog‘liq otlar: ko‘zlar — yulduzlar, qo‘llar — muz; o‘zbek tiliga.: - ko‘zlar-ohu, qo‘l-mehribon); 2) Adjektiv kombinatsiyalar: muzli qo‘llar, oltin socqlar; o‘zbek tiliga.: (qirov socqlar, qadoq qo‘l); 3) Genitiv holat bilan substantiv birikmalar: qo‘llarning muzi, socqlarning oltinlari, o‘zbek tilidagi ko‘z nuri: (ipak socqlari, ohu ko‘zlari, mehribon qo‘l); 4) ergash gap bilan fe‘l birikmalari: barglar quvonch bilan uchadi, shamol bezovta qiladi; o‘zbek tiliga.: (chumchuqlar xursandchilik bilan chiyillashadi, barglar ma’yus to‘kiladi). Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, rus va o‘zbek tillarida metaforani o‘rganish tamoyillari o‘xshash, ammo metaforalarning mohiyati va tipologiyasini aniqlashda ba’zi farqlar mavjud.

Hayvon-inson aloqalari metafora va shuning uchun majoziy ma’noda paydo bo‘lgan odamlarning ismlari.: баран, осёл, свинья, лиса, сорока, волк, медвед, петух, вол.

Xususiyatning umumiyliigi odamning xususiyatini shu kabi ob’ektga o‘tkazishga imkon beradi: Shunday metaforalar borki, ular barcha tillarda mavjud.

- безмолвная женщина — безмолвная улица;
- деликатный человек — деликатный вопрос;
- бойкий малчик — бойкий спор;
- мудрый старик — мудрое решение;
- любопытная соседка — любопытный вопрос.

Бир сўзнинг маъносини бошқасига ўтказиш, яъни метафора пайдо бўлиши уларнинг ўхшашлиги билан бог‘лиқ:

- подобие формы: дамская шляпка — шляпка гвоздя, копна сена — копна волос;
- цветовая близость: янтарные бусы — янтарный блеск; золотое кольцо — золотая листва;

общность функции: дворники расчистили снег — автомобильные дворники; горит свеча — горит лампочка; сторож (охранник) — сторож (кухонное приспособление, не дающее подгореть молоку); похожест в расположении: подошва обуви — подошва горы.

Шундай қилиб, метафора визуал ва эшитиш инъикосларининг ўхшашлиги, ҳиссий-психологик ва таъмли тасвирлар, объектларнинг микдорий хусусиятлари (ҳажми, даражаси), ташқи кўриниши, шакли, функцияси ва бошқалар асосида пайдо бўлади.

Рус тиладаги бадий метафораларга куйидаги мисолларни келтириш мумкин:

И может быть — на мой закат печальный блеснёт любовь улыбкою прощальной. (А.С.Пушкин)

Нам дорога твоя отвага, огнём душа твоя полна. (М.Ю. Лермонтов)

Пора золотая была, да сокрылас. (А.Колцов)

Осен жизни, как и осен года, надо благодарно принимает. (Э. Рязанов)

Луна будет улыбаться вес вечер. (А. Чехов)

Тоска необъятная жрала его, и безымянный черв точил его сердце. (Н. Гогол)

И над серостью наших бесед в дымной комнате машут крыльями опоздавшие птицы газет. (Р. Рождественский)

Прапорщики воткнули глазами в царя. (А. Толстой)

Ўзбек тилида ше'рий матнларда учрайдиган қуйдаги метафоралар рус тилида бўлмастлиги мумкин. Chunki bu xassos shoir Shavkat Rahmon qalamiga mansub satrlar bo'lib, muallifning individual yondashuvi mahsuli:

T/rMetaforalar

1. Ayamay yuragin tisqlab kelgan shoirlar.
2. Ruhimda hansirar og'ir qadamlar –
3. So'nggi darmoniga suyangan sabot.
4. Bitiktosqlar homilasi
5. Og'iroyoq tosqlarning homilasi – shoirlar,
6. Uch ming yildan beri dardning tisqlari bilan
7. Ko'klam shabadasida mastona bosh chayqaydi.
8. Tosqlarning to'lg'og'i haqida u she'r...
9. Ko'z o'ngimdan saf-saf so'z askarlari,
10. Mungluq yalovlarni ko'tarib o'tar.
11. O'tmishning qon yuzli tosh daftarlari menga
12. Bir xalq shaklidagi so'zlarni tutar:
13. Qaysining qo'li yo'q... Qaysin oyog'i...
14. Barining og'ziga to'lgan yulduzlar.
15. Ma'yus hilpiraydi idrok bayrog'i,
16. Kelar suyaklari qisirlab so'zlar.

Aytish mumkinki, barcha tillarda inson olamning lisoniy manzarasini o'z tafakkurida shakllantirar ekan, albatta, qadimiy qadriyatlar, ota-bobolarning o'gitlari, jumladan, maqollar, matallar, hikmatli so'zlar, dostonlardagi lof va mubolag'alar orqali o'rganadi. Metaforalardan foydalanishda ikki yo'l mavjud: dastlabkisi ertaklar va afsonalarda boshqa jonotlar va tabiat hodisalari orqali kishilar o'z tafakkurlarini boyitadilar, ya'ni hayvonlarga, daraxtlarga, koinot jismlariga xos xatti-harakatlar orqali inson tarbiyalanadi. Ikkinchisi – insonlarga xos xatti-harakatlar, holatlar, xususiyatlar orqali odamlar bir-birlarini chuqurroq, aniqroq tushunib olishadi har ikki holatda ham metaforalar muhim vosita hisoblanadi. Bu o'rinda, ayniqsa, insonga xos, xususiyatlarning boshqa jonsiz predmetlarga ko'chib o'tishi ko'proq uchraydi. Rus va o'zbek tilidagi metaforalar ko'p hollarda bir-biriga o'xshab ketadi, biroq o'ziga xos tomonlari ham ko'p ekanini ta'qidlash lozim. N.D. Arutyunova «ichki, psixologik holatni tavsiflash uchun odam tashqi dunyodan tasvirlarni oladi» deb yozadi.

V.N.Telia ta'kidlaganidek, “metaforaning ma'nosi dastlab bu haqda bayonotlarda dunyoning lingvistik manzarasini yaratish vositasi sifatida xizmat qilish qobiliyatida, so'ngra ona tilida so'zlashuvchilarning tezaurusida, bu har doim nafaqat ushbu og'zaki so'zlar ombori sifatida xizmat qiladi o'zlarini anglatadi, balki ularning assosiativ kucqlari hamdir”.

Ma'lumki, ko'plab frazeologik birliklarning ma'nolari badiiy nutqda konkretlashtiriladi, chunki ular ma'lum bir shaxsni, xarakterni tavsiflash yoki ularning xatti-harakatlarining xususiyatlarini yetkazish

uchun isqlatiladi.

Metaforani o'rganish tarixi ko'p asrlarga borib taqaladi va siz bilganingizdek, Aristoteldan bosqlanadi. Metaforaning mohiyatiga kirib borish va uning nazariyasini yaratishga urinisqlar faylasuflar, psixologlar, adabiyotshunoslar va tilshunoslar tomonidan qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, filologiyada tadqiqotchilar diqqati birinchi navbatda quyidagilarga qaratilgan. Matnda metaforik birikmalar va 20-asrning birinchi o'n yilliklari yozuvchilarining asarlarida metaforalardan foydalanish taqlili ayniqsa tez-tez o'rganiladi, chunki tadqiqotchilarning kuzatuvlariga ko'ra, «metaforik uslub» bu davr adabiyotining muhim xususiyatlaridan biridir.

Xulosa sifatida aytish kerakki, o'zbek va rus she'riyatida maetaforalaring bir-biriga oxshash va, aksincha, umuman o'xshamagan original metaforalar ham mavjud. Bular har ikkala tilining badiiy imkoniyatlari qanchalik yuqori ekanini ko'rsatadi. Ayniqsa, rus va o'zbek tillaridagi metaforalar badiiy kontekstga bog'lab o'rganilsa, kognitiv-pragmatik jihatlari taqlilga tortilsa, yaqqol nomoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xo'jamqulov A. O'zbek tilida metaforaning tasniflanishiga doir. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20 -yilligiga bag'isqlab chiqarilgan ilmiy maqolalar to'plami. Lingvist. 2-kitob. – T.: Akadernashr, 2011. – B. 85–88.

2. Александров.М., Коржунов.В. // Вестник Башкирского университета. 2016. т. 21. № 3. - с. 698-705.

3. Белошапкова, В.А. Современный русский язык [Текст] / В.А. Белошапкова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1989. — 800 с.

4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафораларнинг социопрагматик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи: филол.фан.д-ри дисс. –Фарғ'она, 2021. –б. 37.

5. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs. Moskva,1990. –S. 45.

6. Teliya V.N. Metaforizatsiya i yee rol v sozdanii yazykovoy kartiny mira. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira. Moskva, 1988. –S. 56.